

İSMAYILOV ANAR TEYYUB

Bakı Slavyan Universiteti

Süleyman Rüstəm 33

E-mail: anarismayilov783@gmail.com

FƏRHAD AĞAZADƏNİN ÖZÜNDƏN ƏVVƏLKİ ƏLİFBƏ LAYİHƏLƏRİNƏ MÜNƏSİBƏTİ

Açar sözlər: Əlifba, maarif, cəmiyyət, türk dili, ərəb hərfləri, latın əlifbası.

Key words: Alphabet, education, society, Turkish language, Arabic letters, Latin alphabet.

Ключевые слова: Алфавит, образование, общество, турецкий язык, арабские буквы, латинский алфавит.

Azərbaycan xalqının zəngin tarixinə nəzər saldıqda aydın görmək olur ki, tarixi dövr ərzində XX əsrin əvvəlləri ziddiyyətli bir dövr olmuşdur. Bu dövr Azərbaycan tarixində milli müstəmləkəçilik zülmü hökm sürən bir dövr kimi yadda qalmışdır. Ona görə ki, əsrin ilk illərində Azərbaycan xalqının, ümumiyyətlə, türk millətinin bu və ya digər səviyyədə inkişafına mənfi təsirlər göstərilirdi. Milli məktəblərin, milli mətbuatın yaranıb inkişaf etməsinə, milli mədəniyyətin təşəkkül tapmasına hər zaman maneələr yaranırdı, həmçinin, çar hökuməti buna imkan vermək istəmirdi. Məhz elə bu dövrdə dövlətimizin görkəmli maarifpərvərlərinin cəhdi, təzyiqi və ən əsası onların nümunəvi vətənpərvərliyi sayəsində bu və ya digər maarif cəmiyyətləri, məktəblər, təlim müəssisələri, mətbəələr və s. yarandı. Həmçinin, ədəbiyyat, musiqi, teatr, incəsənət və mədəniyyətin digər sahələri də öz təşəkkülünü məhz bu dövrdə tapdı. “XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində türk dünyasında milli özünüdərk və özünüifadə hərəkatı o zamana qədər görünməmiş (və sonrakı mərhələlər üçün də örnək olan!) bir səviyyəyə yüksəldi” [3, s. 5].

Bu yüzillikdə Azərbaycan xalqı üçün elmi-mədəni problemlər, ziddiyyətlər içərisində dil məsələləri problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövr yəni, XX əsrin əvvəlləri ana dilinin saflığı, təmizliyi, səlistliyi, tədrisi, dərsləkləri, yeni əlifbaya keçirilməsi uğrunda mübarizə və eyni zamanda mübahisələrlə zəngin olan bir dövr olmuşdur. Bu zamanda dilçilik bölməsinə daxil olan bir sıra əsərlər yarandı ki, bu əsərlərdən bəzilərinin adının çəkə bilərik. Nəriman Nərimanovun “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhv” (1899), Soltan Məcid Qənizadənin “Lügəti-rusi və türki” (1891), “Rus dilinin dilmancı” (1894), “Lügəti-türki və rusi” (1904), “Rusca-türkcə lüğət” (1922), Ü.Hacıbəyovun “Mətbuatda istifadə olunan siyasi, hüquqi, iqtisadi, və əsgəri sözlərin türki-rusi və rusi-türki lügəti” (1907), M.Mahmudbəyovun “İmlamız” (1911), Əhməd Rasimin “Müxtəsər sərf-nəhv” (1919) və s. bu və ya digər dilçilərin yaranmış əsərlərini qeyd etmək olar. Bu bir həqiqətdir ki, dövrün görkəmli maarifpərvər ziyalıları belə bir ziddiyyətli, problemlərlə dolu bir zamanda

Azərbaycan dilçiliyinin təməlini qoymuş və onun təşəkkülünə çalışmışlar desək yanılmırıq. Görkəmli ictimai xadim, pedaqoq, dilçi Fərhad Ağazadənin adını, bu dövr üçün çalışan həyatını xalqın rifahına həsr etmiş bu ziyalını xüsusi vurğulamaq gərəkdir. Təkcə ona görə yox ki o, böyük, yaradıcı şəxsiyyət olmuşdur, ona görə ki o əsl vətənpərvər olmuşdur. Fərhad Ağazadə əsl vətənpərvər olmaqla, xalqın, millətinin savadlı yetişməsinə, uşaqların parlaq gələcəyi naminə hər zaman çalışmış və mübarizə aparmışdır. Onun yeni əlifbaya keçid mərhələsində gördüyü işlər buna canlı sübut sayıla bilər. Azərbaycanda latın əlifbasına keçid mərhələsində əvəzsiz xidmətləri ilə Fərhad Ağazadə təkcə, öz dövrünün deyil, gələcək nəsillərin savadlı böyüməsi, təhsil alması, yetişməsi, bir sözlə- inkişafı naminə əlindən gələni əsirgəməmişdir. Lakin çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bəşəriyyətin həyatında uzun müddət hökmranlıq edən bu və ya digər siyasi-ideoloji iqlimin təsirindən Fərhad Ağazadə kimi vətənpərvər şəxsiyyətimizin diqqətindən kənar qalmışdır. Görkəmli alim, dilçi Fərhad Ağazadə Azərbaycan elminə, tədrisinə göstərdiyi bu və ya digər müsbət təsirlər, latın əlifbasına keçid mərhələsində uğurlu fəaliyyəti üzərində tədqiqat aparmaq, onun Azərbaycan elmi-mədəni fikir tarixində danılmaz rolunu, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizəsini araşdırmaq görkəmli ictimai xadimin əziz xatirəsinə hörmət, rəğbət və ehtiramın ən gözəl ifadəsi olacaqdır.

Bir sıra tədqiqatçılar diqqət mərkəzində olan əlifba məsələsini bu və ya digər səviyyədə araşdırmış və bu istiqamətdə səy göstərmiş, əziyyəti, zəhməti olan ziyalıların fəaliyyəti və xidmətlərini qeyd etmişlər. Şübhəsiz ki, Azərbaycanda latın əlifbasına keçid mərhələsində Fərhad Ağazadənin rolu əvəzsizdir. İsxan İsxanlı haqlı olaraq qeyd edir ki, “XX əsrdə bu ideyanın həyata keçirilməsi yolunda ən barışmaz mübarizə aparən əsas sima F.Ağazadə olmuşdur. F.Ağazadənin bu yolda tarixi xidməti ondan ibarətdir ki, o, ardıcıl və planlı mübarizəsi nəticəsində onilliklər boyu yalnız ideya olaraq qalmış yeni əlifbanın praktik tətbiqinə nail ola bildi” [7, s. 15]. İsxan İsxanlının sözlərinə diqqət yetirərkən çoxillik tarixə nəzər salsaq, Fərhad Ağazadəyə qədər əlifba sahəsindəki bir çox maarifpərvərlərin irəli sürdüləri ideyaları, yeni əlifbaya keçid üzərindən olan layihələrə münasibətini araşdırmaq bu baxımdan məqsədəuyğundur. Beləliklə, Fərhad Ağazadənin Azərbaycanda latın əlifbasına keçid mərhələsindəki əvəzsiz xidmətlərini və eyni zamanda bu yolda əsl vətənpərvər ziyalı kimi mübarizəsində olan mövqeyini daha aydın görmək olar.

Əlifba məsələsi çoxillik tarixə malik olmaqla bu və ya digər maarifpərvərlərin hər zaman diqqət mərkəzində qalmışdır. Belə ki, XIX əsrin ortalarında Azərbaycan dilinin saflığı, təmizliyi tərəfdaşı olan bir çox ziyalılar əlifbanın dəyişdirilməsi və ya əvəzedilməsi məsələləri üzrə bu və digər məsələlərə müəyyən mərhələlərdə toxunmuşlar. Əsas problem olaraq bu dövrün əlifbası olan ərəb əlifbası cəmiyyətin, o cümlədən, yetişməkdə olan nəslin savadlanmasına üçün böyük çətinlik törədən əsas amillərdən biri kimi özünü bariz şəkildə göstərirdi. Fərqi varsa ki, yetişən gənc nəsil gələcəkdə bir toplum, yəni cəmiyyəti yaradır və bu cəmiyyətin, gənc nəslin təməli uşaqlıqdan qoyulur, o zaman əlifba məsələsinin nə qədər vacib olduğunu daha aydın görmək olar. Ərəb əlifbasının çətinliyi və ən əsası da dilimizin fonetik

quruluşuna uyğun gəlməməsi əhalinin, ümumiyyətlə, gənc nəslin savadlanmasına öz mənfi təsirini hər tərəfli göstərirdi. Məhz bu və digər çatışmazlıqlar dövrün maarifpərvərlərini əlifba məsələsi haqqında düşünməyə və araşdırma etməyə vadar etmişdir. Beləliklə, ziyalılar bu yolda təşəbbüs göstərməyə çalışmış və eyni zamanda fikirlərini ideya halında bir yere cəmləşdirmişlər. Bu istiqamətdə fikrini ilk təşəbbüskarlıq göstərən şəxs görkəmli ziyalılarımızdan biri olan Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur. M.F.Axundzadə 1857-ci ildən başlayaraq ərəb əlifbasının islahatına səy göstərməklə “Əlifbeyi-cədid” əsərində dövrün əlifbasının daxili görünüşündə bu və digər dəyişiklikləri etmək düşüncəsini ideya olaraq irəli sürmüşdür. Daha sonra isə 1870-ci ildə ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəzləmək ideyasının həyata keçirilməsi fikirləri ilə əlifba məsələsinə münasibətini bildirmişdir. Axundzadə bu yolda çox təşəbbüs göstərərək əlifba sahəsindəki fikirlərini ideya olaraq cəmləşdirə bilmişdi, lakin dövrün problemləri, köhnə cəmiyyətin fikir və düşüncələri onun qarşısını kəsirdi. “M.F.Axundov – XIX əsrin bu görkəmli maarifpərvəri, materialist filosofu, yeni əlifbanın yaradılması və həyata keçirilməsi uğrunda 20 ildən çox çalışdı, lakin bu işi həyata keçirə bilmədi. Dövr, ictimai mühit, köhnə cəmiyyət, cəhalət onun yolunu kəsdi” [8, s. 91]. Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, ideyasının nəticəsini görmədən gözlərini kainata əbədi yuman Mirzə Fətəli Axundzadənin irəli sürdüyü fikirlər türk dünyasında bu və digər mübahisələrə yol açmışdır.

Fərhad Ağazadənin əsərlərinə diqqət yetirsək görərik ki, F.Ağazadə bu və digər əsərlərində maarifpərvər M.F.Axundovun yeni əlifbanın yaradılması sahəsindəki on ildən çox olan fəaliyyətini çox geniş və əhatəli formada ifadə etmişdir. O, həmçinin, “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır” əsərinin müəyyən bir hissəsində Axundzadəyə olan ehtiramını və onun əlifba sahəsindəki fəaliyyətini bildirmişdir. “İşte Mirzə Fətəli bu əlifba məsələsi uğrunda on ildən ziyadə ömür və əmək sərf etmişdir, əmma heyf ki, özü etiraf etdiyi kimi, səmərəsini görməyib dünyadan həsrətlə getdi. Millətin bu dərəcədə şiddətlə tərəqqisini istəyən bir kişini hələ bəzi namərdlər xəyanətlə mottəhem edib rus tərəfdarlığında ləkələndirmək istəmişlərdir. Fəqət bu çirkin böhtanlar niyyəti pak olan, millətini istəyən bir şəxsi əsla ləkələndirə bilməz. M.F.Axundov 1878-ci ildə vəfat etmişdirsə də, qalxızdığı əlifba məsələsi türk aləmində fəvri olmayıb bir çox münaqişələrə, cərəyanlara yol açmışdır” [1, s. 151].

Fərhad Ağazadə araşdırmalarında qeyd edir ki, M.F.Axundovdan sonra onun ən yaxın dostlarından biri, “Şeyx və vəzir”, “Məbdəi-tərəqqi” əsərlərinin müəllifi olan Mirzə Melkum xan (1853-1908) ərəb əlifbasının yeni əlifba ilə əvəzlənməsi nöqtəyindən məsələyə münasibətini bildirmişdir. “Xristianlar arasında islamın ən sədaqətqar dostlarından biridir. Hətta birincisi də möhtərəm Mülkümxandır. Tamam 25 il və bəlkə də, 30 il islamın tərəqqisi yolunda çalışmışdır. O biçərə də sevdiyi, illərcə yurəgində bəslədiyi amalına təgyir yalnız ərəb hürufatının mətbəə surətində dərcinə ektefa etməyə məcbur olmuşdur. Bununla bərabər Mirzə Məlkum xanın islahı heç kəsin diqqətini cəlb etmədi. Çünki əlifbanın sair qüsurları rəf edilə bilməmişdir” [1, s. 152].

Fərhad Ağazadə bu məsələ üzərində olan fikirlərinin ardını tamamlayaraq qeyd edir ki, Ağa bəy Yadigarov, Prens Mirzə Riza xan və F.Köçərli də M.F.Axundovun ideyası tərəfdarlarından [1, s. 153]. F.Ağazadə onların əlifba haqqında fikirlərini qiymətləndirmişdir. F.Köçərli bu haqda yazır: “Ərəbdən götürdüyümüz sillabi xətdə o qədər qüsurlu və nöqsanlıdır ki, təhqirə sığması və təqirə gələsi deyil” [1, s. 154].

Daha sonra Rəşid bəy Əfəndiyevin, Məmmədağa Sidqinin, Soltan Məcid Qənizadənin də əlifba sahəsində fəaliyyətlərini də F.Ağazadə araşdırmışdır.

Əlifba sahəsindəki irəli sürülmüş fikirləri sırasında özünəməxsus yer tutan maarifpərvərlərdən biri də Məhəmməd ağa Şahtaxtlıdır. Fərhad Ağazadə M.F.Axundzadənin əlifba uğrunda mübarizəsini ayrıca bir dövr olaraq qiymətləndirdiyi kimi, Məhəmməd ağa Şahtaxtlının fikirlərini də ayrıca bir dövr olaraq qeyd etmişdir. Fərhad Ağazadə Məhəmməd ağa Şahtaxtlının əlifba sahəsində ideyalarında səhvləri tapıb araşdırmış, ona etirazını bildirmiş və “Yoldaş Məhəmmədəğa Şahtaxtlının səhvləri” [2] adlı məqaləsini məhz bu səhvlər üzərindən yazmışdır. Maarifpərvər F.Ağazadə ərəb əlifbasına xas olan hərflərin türk əlifbasına daxil olmasını qətiyyənlə istəmir və ərəb əlifbasının türk dilinə yaramadığını isbat etməyi özünə məqsəd qoymuşdu.

Fərhad Ağazadə demək olar ki, özünə qədərki əlifba məsələlərinə xüsusi diqqətlə yanaşmış, lakin bütün bunları qısaca ifadə etsək deyə bilərik ki, Fərhad Ağazadə ərəb əlifbasının qismən deyil, tam dəyişdirilməsini və latın əlifbasına keçirilməsi uğrunda mübarizə aparırdı.

Araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, görkəmli ziyalımız M.F.Axundzadədən sonra latın qrafikalı əlifba layihəsini ilk dəfə hazırlamağa Fərhad Ağazadə müvəffəq olmuşdur. M.F.Axundzadənin də fikirləri doğru istiqamətdə olmuşdur, lakin M.F.Axundzadənin fikirləri ideya olaraq qalmış, işıq üzü görməmişdir. Tədqiqat zamanı daha bir nüans aşkar edilir ki, M.F.Axundov yeni əlifba layihəsində kiril əlifbasına rast gəlinir, amma F.Ağazadə isə özünün yeni əlifba islahatında yalnız və yalnız latın qrafikasından istifadə etmişdir. Vətəni, millətinin gələcəyini düşünən vətənpərvər, maarifpərvər, pedaqoq Fərhad Ağazadə dövrün bu və digər ziddiyyətlərinə, problemlərinə baxmayaraq öz fikirlərinin toplusu olan latın qrafikalı əlifba ideyasını həyata keçirmiş, onun praktik tətbiqinə nail olmuş və beləliklə də, yeni əlifba sahəsində göstərdiyi mübarizənin səmərəsini sağlığında görmək qismət oldu.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağazadə F. (Şərqli). Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır? Bakı, 1922, 196 s.
2. Ağazadə F. Yoldaş Məhəmmədəğa Şahtaxtlının səhvləri // Yeni yol, № 16, 1923
3. Ağazadə F. Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları: tükənəklər. Tərtib edən N.Cəfərov. Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. Bakı: Nurlan, 2006, 46 s.
4. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2012, 187 s.
5. Babayev A. Türksöyün birlik səsi. Bakı: Təhsil, 2006, 345 s.

6. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı: Elm, 2007, 348 s.
7. İsaخانlı İ. Azərbaycanda latın əlifbasına keçid. Tarixə qısa baxış və Fərhad Ağazadə // Xəzər xəbər, noyabr, dekabr 2005, № 197 (8-13); 198 (8-13); 199 (12-17)
8. Seyidov Y. Əsərləri: 15 cildə, IV c. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 572 s.

İsmayılov Anar Teyyub

Fərhad Ağazadənin özündən əvvəlki əlifba layihələrinə münasibəti

Xülasə

Azərbaycan xalqının tarixinə nəzər saldıqda aydın görmək olur ki Bu dövr Azərbaycan tarixində milli müstəmləkəçilik zülmü hökm sürən bir dövr kimi yadda qalmışdır. Əsrin ilk illərində Azərbaycan xalqının, ümumiyyətlə, türk millətinin bu və ya digər səviyyədə inkişafına mənfi təsir göstərən əsas amilədən biri və başlıcası dil məsələsi idi XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqı üçün ziddiyyətli və olduqca problemləli bir dövr idi. Bu dövrün yaratdığı elmi-mədəni problemlər içərisində əhəmiyyətli yerə malik olan məsələlərdən biri də dil məsələləri idi. Əsrin əvvəlləri ana dilinin saflığı, təmizliyi, düzgünlüyü, aydınlığı, yeni əlifba uğrunda uzun və çətin mübarizələr ilə səciyyəvi idi bir dövr idi . Yeni əlifba uğrunda bir sıra ziyalılar və marifçilərimiz ideyalar irəli sürmüşdür. Lakin buna baxmayaraq onların fikirləri ideya olaraq qalmışdır, həyata keçirə bilməmişlər. Fərhad Ağazadə isə yeni əlifba haqqında fikirlərini ideya olaraq irəli sürmüş, və O daima ideyası uğrunda daim mübarizə aparmışdır. Ağazadə latın əlifbasında formalaşdırılmasında əvəzsiz xidmətləri ilə təkə, öz dövrünün deyil, gələcək nəsillərin savadlı böyüməsi, təhsil alması, yetişməsi, bir sözlə inkişafı naminə əlindən gələni əsirgəməmişdir və Fərhad Ağazadə dövrün bu və digər ziddiyyətlərinə, problemlərinə baxmayaraq öz fikirlərinin toplusu olan latın qrafikalı əlifba ideyasını həyata keçirmiş, onun praktik tətbiqinə nail olmuş və beləliklə də, yeni əlifba sahəsində göstərdiyi mübarizənin səmərəsini sağlığında görmək qismət oldu. Azərbaycan elmi-mədəni fikir tarixində danılmaz rolunu, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizəsini araşdırmaq görkəmli ictimai xadimin əziz xatirəsinə hörmət, rəğbət və ehtiramın ən gözəl ifadəsi olacaqdır.

ISMAYILOV ANAR TEYUB

FARHAD AGHAZADE'S ATTITUDE TO THE ALPHABET PROJECTS BEFORE HIM SUMMARY

Looking at the history of the Azerbaijani people, it is clear that this period was remembered as a period of national colonial oppression in the history of Azerbaijan. In the first years of the century, one of the main factors that had a negative impact on the development of the Azerbaijani people, and the Turkish nation at one level or another, was the issue of language. The beginning of the 20th century was a

contradictory and very problematic period for the people of Azerbaijan. Among the scientific and cultural problems created by this period, one of the important issues was language issues. The beginning of the century was a period characterized by the purity, cleanliness, correctness, clarity of the mother tongue, long and difficult struggles for the new alphabet. A number of our intellectuals and educators have put forward ideas for the new alphabet. However, despite this, their ideas remained ideas, they could not implement them. Farhad Agazadeh put forward his ideas about the new alphabet as an idea, and he always fought for his idea. Aghazade, with his invaluable services in the formation of the Latin alphabet, spared not only his own time, but also for the sake of the educated growth, education, growth, and development of the future generations, and Farhad Aghazade, despite these and other contradictions and problems of the time, implemented the idea of the Latin script alphabet, which is a collection of his ideas. passed, achieved its practical application, and thus was lucky to see the results of his struggle in the field of the new alphabet during his lifetime. Researching the undeniable role of Azerbaijan in the history of scientific and cultural thought, the struggle for the purity of the mother tongue will be the most beautiful expression of respect, sympathy and respect for the dear memory of an outstanding public figure.

ИСМАЙЛОВ АНАР ТЕЮБ

**ОТНОШЕНИЕ ФАРХАДА АГАЗАДЕ К ПРОЕКТАМ
АЛФАВИТА, СТОЯЩИМ ПЕРЕД НИМ**

РЕЗЮМЕ

Глядя на историю азербайджанского народа, становится ясно, что этот период запомнился как период национального колониального гнета в истории Азербайджана. В первые годы века одним из основных факторов, оказавших негативное влияние на развитие азербайджанского народа, да и турецкой нации на том или ином уровне, был языковой вопрос. Начало XX века было противоречивым и весьма проблемным периодом для азербайджанского народа. Среди научных и культурных проблем, созданных этим периодом, одним из важных вопросов были языковые вопросы. Начало века было периодом, характеризующимся чистотой, чистотой, правильностью, ясностью родного языка, долгой и трудной борьбой за новый алфавит. Ряд наших интеллектуалов и педагогов выдвинули идеи нового алфавита. Однако, несмотря на это, их идеи так и остались идеями, реализовать их они не смогли. Фархад Агазаде выдвигал свои идеи о новом алфавите как идею и всегда боролся за свою идею. Агазаде своими неопределимыми заслугами в формировании латинского алфавита сэкономил не только свое время, но и ради образованного роста, образования, роста и развития будущих поколений, а Фархад Агазаде, несмотря на эти и другие противоречия и проблемы времени,

реализовал идею латинского алфавита, представляющую собой совокупность его идей. прошел, добился своего практического применения и, таким образом, ему посчастливилось увидеть результаты своей борьбы в области нового алфавита еще при жизни. Исследуя неоспоримую роль Азербайджана в истории научной и культурной мысли, борьба за чистоту родного языка станет красивейшим выражением уважения, сочувствия и почтения к светлой памяти выдающегося общественного деятеля.

Рәүсi: Dos. Мәммədovа А.